

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק ב

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה א
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ב
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ג
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ד
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ז
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ח
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה ט
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יא
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יב
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יג
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה יד
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טו
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה טז-יז
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יח
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה יט
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כ
תעודה כא-כב חידושי זוהר – מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כא-כב
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כג
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כד
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כה
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כו
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כז
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כח
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה כט
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה ל
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	תעודה לא

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-135/136 לספ'). צד ימין: ארבעת (?) המינים והכתובת "לחרות ירושלם". צד שמאל: תיאור סכימטי של חזית המקדש והשם "שמעון".

מקור: Classical Numismatic Group, Inc. <http://www.cngcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליניר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הַקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- 579 אברהם (אבי) ששון
הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- 603 זאב ספראי
כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
- 729 דבורה דימנט
רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- 757 כנה ורמן
אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- 799 נועם מזרחי
'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
העברית בימי הבית השני
- 855 יונתן אדלר
מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
מחקר חדש
- 873 אשבל רצון
גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
1137 'פְּדָבֵר הָאֱמוּר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

'פְּדָבֵר הָאָמוֹר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד

חיים א' כהן

מנחת תודה
לפרופ' בצלאל בר-כוכבא
איש אמת ופועל צדק
בגבורותיו

בקדושת שחרית לשבתות וימים טובים כמנהג האשכנזים,¹ בסיומו של הקטע 'ממקומך מלכנו תופיע', העוקב את הפסוק 'ברוך כבוד ה' ממקומו', והמוליך אל הפסוק המסיים 'מלוך ה' לעולם' וגו', נאמר המשפט הזה: 'ועינינו תראינה מלכותך כדבר האמור בשירי צֶוֶךְ על ידי דוד משיח צדקך'.

מילת האמור שבמשפט זה מנוקדת ברוב ככל הסידורים המצויים בדרך המתבקשת לכאורה על פי הדקדוק הפשוט, שיסודו בדקדוק לשון המקרא: הָאָמוֹר – ה"א בקמץ, כדין ה"א הידיעה בכואה לפני אל"ף. דין זה של ה"א הידיעה שלפני אל"ף שונה, כידוע, מדין ה"א הידיעה שלפני שאר אותיות הגרון הח"ע, שבאלו אין ניקוד ה"א הידיעה קבוע ויציב ואף תלוי לעיתים בתנועתה של הגרונית. לעניין שאנו דנים בו כאן די אם נאמר שלפני הח"ע קמוצות (ואף לפני הי"ת בחטף קמץ) מנוקדת ה"א הידיעה ברגיל² בסגול וכגון הָהָרִים, הַחֶכֶם, הַחֲרָבוֹת, הָעֶשִׂיר, מה שאין כן לפני אלף קמוצה, שה"א הידיעה לפנייה מנוקדת, כאמור, בקמץ.

שונה מדינה המשתנה של ה"א הידיעה שלפני הגרוניות הקמוצות הוא דינה של ה"א השאלה העומדת לפני הגרוניות האלה ובכללן האל"ף הקמוצה, שזו לעולם בסגול, וכגון: 'הָאֲנָכִי הִרִיתִי אֶת כָּל הָעַם הַזֶּה?' (במדבר יא, יב); 'הֲהִיִּתָה זֹאת בִּימֵיכֶם?' (יואל א, ב); 'הֲחִזֶּק הוּא הַרְפָּה?' (במדבר יג, יח); 'הֲעֲלָה נֶדָף תַּעְרוֹץ?'

1 ואף כמנהג בני תימן (נוסח בלדי), אך לא כמנהג הספרדים ובני עדות המזרח שקדושת שחרית של שבת ויום טוב אינה שונה בנוסחם מקדושת שחרית של ימי החול.

2 אין אני נכנס כאן לפרטים של חריגות מן הרגיל.

(איוב יג, כה). כללו של דבר: לפני אל"ף קמוצה ה"א הידיעה מנוקדת בקמץ וה"א השאלה – בסגול.

לא טרחתי בהקדמת דברים אלו, שהם מיסודות הדקדוק העברי, אלא כדי להיכנס אל העיון בתיבת האמור שבקדושת שחרית הנזכרת.

כאמור, ניקודה המצוי של תיבה זו הוא הָאָמור, ואף על פי כן הרבה נשמע מפי שליחי ציבור (ואף מפי הציבור הנוהג לזמר כאחד את הקטע 'ממקומך' או לפחות את חלקו האחרון): כדבר הָאָמור – ה"א בסגול.³

לכאורה שיבוש גמור הוא, המצטרף אל שיבושי הגייה אחרים הנשמעים בלשון התפילה, הן בפי שליחי ציבור הן בפי יחידים בינם לבין עצמם. בעיון זה אני מבקש לעמוד על מקורה של הגייה זו ועל יסודה.

הערה לעניין זה כבר השמיע משה בר־אשר לפני שנים הרבה. במאמרו פורץ הדרך על הטיפוסים השונים של לשון המשנה ייחד סעיף לתופעה של ה"א הידיעה לפני אל"ף קמוצה בכתבי יד של המשנה, והראה בו ש'בטיפוס המזרחי ניכרים סימנים מסוימים להרחבת הכלל, שה' הידיעה מנוקדת בסגול לפני ה, ח, ע, גם לפני א'; הביא שם דוגמה מתיבה אחת בכ"י פרמה ב' לסדר טהרות של המשנה: 'הָאָריג', 'בְּאָריג'; והוסיף שם דוגמאות מעטות אחרות מכ"י אנטונין ומניקוד בבלי. על הנתונים המעטים הללו, שכדבריו שם אין בכוחם לפרוץ את הכלל של ניקוד ה"א הידיעה בקמץ לפני אל"ף קמוצה, הוסיף הערה בזה הלשון: 'יש להעיר שהקריאה הידועה בקדושה למוסף בפי בני עדות המזרח (ובפי בני עדות אחרות) "כדבר הָאָמור על יד נביאך" יוצאת מזרותה לאור הנתונים הללו'.⁴

3 ונשמעת הגייה זו אף בקטעי חזנות קלאסיים, וכגון בקטע 'ממקומך' למרכזי הרשמן: <https://www.youtube.com/watch?v=9FB7zy-t8bQ&t=322s>, תזמון 5:05 ועוד כמה פעמים הלאה משם.

4 מ' בר־אשר, 'הטיפוסים השונים של לשון המשנה', תרכיץ נג (תשמ"ד), עמ' 187-220 (בעמ' 202-203) (= הנ"ל, מחקרים בלשון חכמים, א-ג, ירושלים תשס"ט-תשע"ח, א, עמ' 76-108 [בעמ' 92]); 'קדושת מוסף' שבר־אשר מציינה לעניין זה היא קדושת 'כתר', שהמילים 'כדבר האמור' נאמרות בפתיחתה. מנהג האשכנזים נוהג בקדושת מוסף בפתיחה אחרת שאין בה מילים אלו, ואולם הן מצויות במנהג האשכנזי החסידי (המכונה 'נוסח ספרד'), שאימץ את פתיחת 'כתר' בקדושת מוסף. במנהג בני תימן (נוסח בלדי), שאף הם נוהגים בקדושת 'כתר', הנוסח בפתיחה אינו 'כדבר האמור' אלא 'וכן כתוב'. סיכומו של דבר: מילת האמור הנדונה כאן מצויה בנוסח האשכנזים ובנוסח בני תימן בקדושת שחרית (ראו לעיל, הערה 1; ויוער שבנוסח זה גם בפתיחת קדושת שחרית ולא רק בסופה), בנוסח הספרדים ובני עדות המזרח – בקדושת מוסף, ובנוסח 'ספרד' האשכנזי-חסידי – הן בקדושת שחרית הן בקדושת מוסף.

כאן אני מבקש לפנות לכיוון אחר בכירורה של קריאה זו ולהציג עדויות קדומות מפורשות להגיית הָאָמּוֹר ואף לקביעת ההגייה הזאת כהגייה האחת המתבקשת מצד הדקדוק ועל יסוד המצוי במקרא. עדויות אלו חוזרות לאחור אל תחילת המאה השלוש עשרה, והצד השווה שבהן שהן באות מן המרחב האשכנזי.

להגיית האמור נדרש ר' שבתי סופר (רש"ס), מחשובי מדקדקי הסידור האשכנזי, בסידורו המדוקדק שנדפס בראשית המאה השבע עשרה.⁵ בגוף הסידור הדפיס בקדושת שחרית הָאָמּוֹר, ובהערתו לתיבה זו הרחיב עליה את הדיבור, וזה לשונו:⁶

כ"ה [= כן הוא] הה"א בסגו"ל כמשפט ה"א הידיעה הבאה לפני אות הגרון הנקודה בקמ"ץ כמו שכתב הרד"ק בנקודת ה"א השמוש דף י"ו ע"ג⁷ אע"פ שנמצא בספר חסידים בסימן תת"ח וז"ל [= וזה לשונו] כשאומר בקדושה הראשונה כדבר האמור בשירי עוזך א"ל [= אין לומר] האמור בסגו"ל הה"א אלא האמור בקמ"ץ כמו הָאָחֳזוּ אחד מן הַחֲמִשִּׁים (במדבר ל"א), ואשר כתוב האמור בית יעקב (מיכה ב') הה"א בסגו"ל – בתמיה הוא עכ"ל. הנה אמת נכון הדבר לפי פירש"י שכתב וז"ל האמור בית יעקב הזאת אמרו בית יעקב וכו' אבל החכם ראב"ע כתב בספר מאזני לשון הקדש דף רי"ב ע"ב⁸ וז"ל וימצא ה"א הידיעה עם הפעול האמור בית יעקב ובא בפתח קטן [= סגול] ואיננו ה"א הקריאה וכו' עכ"ל, והרד"ק כתב בפירוש הפסוק וז"ל האמור הה"א ה"א הידיעה והיא בסגו"ל כמו וַיִּסֶר הָעָרוֹב והיא לקריאה כמו הַקְּהָל חָקָה אחת לכס וכו' עכ"ל. ובהיות שבזמן הראב"ע והרד"ק נתפרסמה חכמת הדקדוק יותר משהיתה בזמן רש"י נראה שראוי לסמוך עליהם בפירושם במלה הזאת, וגם בעל לשון למודים⁹ ולוית חז"ן¹⁰ כתבו בשמוש הה"א כי ה"א האמור בית יעקב לידיעה וכולם כאחד כתבו שננקדה סגו"ל לפני הקמ"ץ

5 על סידור זה ועל טיבו ראו רייף, רש"ס; כהן, דקדוקי, עמ' 258-259.

6 סידור רש"ס, ב, עמ' 354. הוספתי כאן מעט סימני פיסוק וניקוד נצרך ואף ביאורים אחרים בין סוגריים מרובעים.

7 מהדורת ריטנברג, מז ע"ב – מח ע"א.

8 לפנינו בספר מאזנים, מהדורת היידנהיים, כג ע"ב; מהדורת פטון-בדיליוס, עמ' *54.

9 לר' דוד בן שלמה אבן יחיא, בן המאה החמש עשרה, קושטא רס"ו, שכתב כן בשער הראשון, הפרק השלישי, ד"ה 'וההא': 'ולפעמים תנקד הא הידיעה בסגול בכואה על האותיות הגרוניות ובפרט כשתבוא האות הגרונית קמוצה ועשו כן כדי להקל בתנועות כמו האמור בית יעקב...'

10 לר' עמנואל בן יקותיאל בנינוטו, מנטובה שי"ז, דף ט ע"א: 'וכשאות הגרון אחר ה הידיעה ואחר ה הקריאה קמוצה מנהגה [של ה"א הידיעה] לבוא בסגול לפי שכבר על הלשון שני קמציין סמוכים'.

להקל הקריאה,¹¹ ובסדר מהרש"ל ז"ל ועוד מצאתי שיש לומר האמור בסגול ל
כ"ה בתרי עשר האמור בית יעקב בסגול מהר"ח ז"ל עכ"ל.

דבריו אלו של רש"ס כבר נתפרשו היטב ובהערות נכוחות על ידי סטפן רייף,¹² ומהם מתבהרת היטב התמונה בדבר יסודותיה של הגיית הָאָמור. רש"ס, שהיה אמן בניקוד סידורו על דקדוק לשון המקרא, קובע כאן כבר בתחילה ש'כן הוא הה"א בסגול' כמשפט ה"א הידיעה הבאה לפני אות הגרון הנקודה בקמ"ץ', ומסמך את הכלל הזה על מה שכתב רד"ק בדקדוקו.¹³ המעיין במכלול במקום שרש"ס מכוון אליו יראה שמה שכתב רש"ס, שלדעת רד"ק כך הוא 'משפט ה"א הידיעה הבאה לפני אות הגרון הנקודה בקמ"ץ', הוא בבחינת 'פעמים', ועדיין אין התיאור שם כתיאור המקובע שנקבע בספרי הדקדוק המאוחרים לגבי ה"א הידיעה בסגול. וכך הם דברי רד"ק שם:¹⁴

ופעמים הה"א בסגול והוא כאשר תבוא תחלת התיבה קמץ תבוא ה"א הידיעה פעמים בסגול הה"א¹⁵ להקל, כמו הָאָמור¹⁶ בית יעקב (מיכה ב, ז), אבואה אל אשתי הַחֲדָרָה (שופטים טו, א), גבורי הַחֵיל (יהושע ו, ב), האיש הרך כַּךְ וְהַעֲנוּג (דברים כח, נד) וסר הָעָרוֹב (שמות ח'), את מזבח ה' הָהָרוֹס (מל"א יח, ל).

לפני דברים אלו ואחריהם הביא רד"ק מקרים אחרים של ה"א הידיעה לפני גרונית ובמגוון אפשרויות, הן על פי ניקוד הגרונית הן על פי ניקוד ה"א הידיעה שלפניה, ובהם מקרים שאינם יכולים להיכלל בכלל אחד מוצק אלא בתיאור שפרטיו מרובים. כך היא למשל הָעֵרֶב (עזרא ט, ד), שרד"ק מביאה עם הָאָדוֹן, הָאָבִיב, הָעוֹלָה ועוד, וכך היא וְהַחֲמָנִים (ישעיהו יז, ח), שרד"ק מביאה בכלל המקרים של ה"א הידיעה קמוצה לפני ח"ת, תוך ציון 'ועל החי"ת מצאנו מעטים בקמץ שלא כמנהג'. את צורת הָאָמור כולל רד"ק בכלל המילים שבהן ה"א הידיעה סגולה לפני גרונית קמוצה: הָאָמור, הַחֲדָרָה, הַחֵיל, וְהַעֲנוּג, הָעָרוֹב, הָהָרוֹס, וכאמור, בהקדמת הציון 'פעמים'.

11 כלומר, להקל על הגיית שני קמצים רצופים שהוא 'כבר על הלשון'.

12 רייף, רש"ס עמ' 169, 279.

13 רש"ס עסק הרבה בדקדוקו של רד"ק, כתב עליו הגהות ואף לימדו לאחרים. ראו רייף, שם, עמ' 10; י' סץ, מבוא ליקוטאים מלואים ונספחות לסדר מהרש"ס, בלטימור תשס"ב, עמ' טז; כהן, בימים ההם, עמ' 455 והערה 37 שם.

14 במקום הנסמך בהערה 7 לעיל. הושלמו כאן מראי המקום למקרא ונרשמו מקובל בימנו.

15 כצ"ל, וכנדרס במכלול דפוס ונציה ש"ה (ס ע"א). במהדורת ריטנברג נדפס בטעות: הפ"א.

16 כצ"ל, וכנדרס בדפוס ונציה הנ"ל, שם. במהדורת ריטנברג נדפס בטעות: הָאָמור.

ואולם לענייננו חשובה יותר העובדה שזו ההיקרות היחידה במקרא של המילה הָאָמֹר, כך בה"א לפניו, ואם אנו מבינים אותה כה"א הידיעה, זו ההיקרות היחידה של ה"א הידיעה בסגול לפני אל"ף קמוצה.¹⁷ רד"ק אינו מציין זאת מפני שאין זה מתבקש בתיאורו את ניקוד ה"א הידיעה לפרטיה; ואף רש"ס, שהלך בעקבותיו, לא ציין זאת, אם מאותו טעם, אם מפני שעובדת היות הצורה יחידה במקרא לא הרעה בעיניו את כוחה לשמש ראייה, וכפי שנעמיד בהמשך הדברים.

אלא שכל עיקרה של הראייה לצורת הָאָמֹר שהביא רש"ס מרד"ק נסמכת על כתוב שפירושו נתון במחלוקת מפרשי המקרא ובעלי דקדוק ימי הביניים, והם הדברים שרש"ס מאריך בהם בהמשך דבריו. הפסוק הזה שבמיכה פסוק מוקשה הוא, וכך הוא בשלמותו: הָאָמֹר בֵּית יַעֲקֹב הֶקְצֵר רוּחַ ה' אִם אֵלֶּה מַעֲלָלָיו הֲלוֹא דְבָרֵי יִיטִיבוּ עִם הַיֵּשֶׁר הוֹלֵךְ. ונחלקו המפרשים בשאלת הרישא של הפסוק. רש"י פירש לשון שאלה: 'הזאת יאמרו בית יעקב כששומעים את הרעה אשר נביאי מתנבאים להם'.¹⁸ על פי פירוש זה אין כאן ה"א הידיעה כי אם ה"א השאלה, שדינה ברגיל הוא בסגול לפני כל גרונית קמוצה, ואם כן נשמט כל היסוד לראיה מן המקרא לקריאת הָאָמֹר בקדושה. אלא שרש"ס העמיד את ניקודו על יסוד המפרשים את הה"א בכתוב הזה כה"א הידיעה, והם המדקדקים הגדולים רב"ע ורד"ק. רב"ע כתב כן בספר מאזנים, שממנו מביא רש"ס. בתיאורו את דרכי שימושה של ה"א הידיעה (ולא רק את דרכי ניקודה), בסעיף שכותרתו 'הנודעים', ציין לבואה של ה"א הידיעה לפני צורות בינוני פועל וצורות בינוני פעול, וזה לשונו:¹⁹

וימצא הא הידיעה עם הפועל כמו הָאָמֹר לאביו ולאמו (דברים לג, ט) הַבּוֹחֵר בירושלים (זכריה ג, ב), ועם הפועל כמו הַעֲטוּפִים (איכה ב, יט) וכן הָאָמֹר בית יעקב (מיכה ב, ו), ובא בפתח קטן ואיננו ה' הקריאה.²⁰

17 אומנם נמצא גם הָאָמֹר (איוב לז, לא), והיא צורה קשה בכתוב קשה, ויש שלא פירשו בה את הה"א כה"א הידיעה. רב"ע (לעיל, הערה 8) ראה בה"א הידיעה ומנה אותה בכלל המקרים של ה"א הידיעה לפני פועל בעבר, והוא מה שצוין בדקדוק הלשון כה"א הזיקה ('בעניין אשר', ראו הרקמה, א, עמ' קב).

18 וכן תרגם יונתן: 'הכדין כשר דאמרין רבית יעקב', וראו הערת ס"ן בסידור רש"ס, ב, מלואים, עמ' צז, ד"ה 'בפירושים'.

19 במקום הנסמך לעיל, הערה 8.

20 לעניין ה"א הקריאה ראו בהערה הבאה.

והוסיף רש"ס להביא ראיה לדבר גם מפירושו של רד"ק לכתוב הזה שבמיכה, שבו העמיד על טיבה של ה"א הידיעה הזאת לדעתו: 'הה"א ה"א הידיעה והיא בסגור"ל כמו ויסר הערוב והיא לקריאה²¹ כמו הקהל חקה אחת לכם וכו'.

כללו של דבר: הן ראב"ע הן רד"ק פירשו את ה"א של הָאָמֹר שלא כרש"י שראה כאן ה"א השאלה, ולפיכך ראה רש"ס לדבוק בשיטתם וטעמו ונימוקו עמו: 'ובהיות שבזמן הראב"ע והרד"ק נתפרסמה חכמת הדקדוק יותר משהיתה בזמן רש"י נראה שראוי לסמוך עליהם בפירושה במלה הזאת',²² ועוד הוסיף לתמוך בגישה זו ממה שכתבו בעלי דקדוק שקדמוהו, דוד בן שלמה אבן יחיא, בעל לשון למודים, ועמנואל בנוונטו, בעל לית חן.²³

עד כאן באשר למה שנמצא בדברי המפרשים והמדקקים בדבר הָאָמֹר שבמקרא, המשמש סמך לרש"ס. ואולם ראוי לעיין במה שנעשה בזה בסידורי אשכנז עצמם. ואכן, בסידורים ומחזורים שקדמו לרש"ס, הן כתבי יד הן רפוסים, נמצא הָאָמֹר לצד הָאָמֹר. כך, למשל, נמצא הָאָמֹר בסידור כתב יד כמנהג אשכנז בן המאות השלוש

21 כלומר היא ה"א המשמשת לפנייה, וכדוגמאות שמביא רד"ק שם: 'הקהל, חקה אחת לכם' (במדבר טו, טו), 'הדור, אתם ראו דבר ה' (ירמיהו ב, לא). וכן הוא כאן במיכה, וכמו שהולך רד"ק ומפרש על אתר: 'כלומר, אתה שאומרים לך "בית יעקב"'. וכך כתב רד"ק גם במכלול שהובא למעלה בהמשך תיאורו את ניקוד ה"א הידיעה (מה ע"א): 'וה"א האמור בית יעקב (מיכה ב) ה"א הקריאה וכן הקהל חקה אחת לכם (במדבר טו) הדור אתם ראו דבר ה' (ירמיה ב)'. בפירושו זה הלך רד"ק בעקבות ר' יונה אבן ג'נאה, ראו הרקמה, א, עמ' קא (וציין לדבר ריף, רש"ס, עמ' 289 הערה 681, אך יש לתקן שם את מראה המקום לרקמה). ראב"ע חלק על ראייה זו ועל עצם קיומה של ה"א הקריאה, ולדבריו בספר מאזנים על האמור 'איננו ה' הקריאה' הוסיף ואמר: 'וכלל אומר שאין בלשון הקודש סימן קריאה רק הענין יורה עליו כמו אברהם אברהם', היינו שאין העברית מכירה תווית לציון פנייה ואת הפנייה היא מציינת בדרך אחרת, דוגמת הכפלת שמו של מי שפונים אליו. וראו גם בפירושו לבמדבר טו, טו, ד"ה 'הקהל'. את שתי הדעות – ה"א הידיעה וה"א הקריאה ציין כבר מנחם בן סרוק, ראו מחברת מנחם, ערך 'אמר' (מהדורת פיליפוסקי, עמ' 27; מהדורת בדיליס, עמ' 48*). בין כך ובין כך הן ראב"ע בספר מאזנים הן רד"ק בדקדוקו ובפירושו למקרא מודים שאין ה"א של הָאָמֹר ה"א השאלה, ושלא כפירוש רש"י.

22 וכבר העיר היידנהיים במהדורתו לספר מאזנים (פג ע"א, הערה קפ) שבפירושו למיכה כתב ראב"ע הפך הדברים ופירש שם את ה"א של האמור כה"א השאלה ('בלשון תמה'). וראו גם ריף רש"ס, עמ' 279 הערה 680.

23 ראו לעיל, הערות 9, 10. בדקדוקי האחרונים לא נתקבלה דעתו של רד"ק, וה"א של הָאָמֹר מוצגת כה"א השאלה. ראו למשל E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, (revised by A. E. Cowley), Oxford 1910, עמ' 296, סעיף 100n, וכן הנאמר בשם דרייבר אצל F. Brown, S. R. Driver, and C. A. Briggs, *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1974 [1906], ערך 'אָמֹר', עמ' 55.

עשרה – הארבע עשרה,²⁴ וכן בסידור דפוס קראקא של"ח, במחזור דפוס ונציה שכ"ז,²⁵ סידור דפוס לובלין תל"ח²⁶ ועוד,²⁷ ומאידך גיסא אנו מוצאים את הָאָמֹר במחזור וורמייזא,²⁸ בסידור מנהג אשכנז כ"י וינה,²⁹ בסידור פראג רע"ו, במחזור מעגלי צדק, סביוניטה-קרימונה שי"ז (יג ע"ב), בסידור ר' הירץ, טיהינגן ש"ך ועוד. אלא שלצד עדויות אלו מסידורים ישנים, כתבי יד ודפוסים, יש בדינו אמירות מפורשות בדבריהם של בעלי הלכה ומנהג באשכנז, שמהן, בין שהן מקיימות קריאה זו בין שהן דוחות אותה, אפשר ללמוד שקריאת הָאָמֹר בקדושה נשמעה במרחב האשכנזי במאות הראשונות של האלף השני. אחת מהן מביא רש"ס עצמו מספר חסידים, חיבורו של ר' יהודה החסיד, בן המאה השלוש עשרה, הרוחה את הקריאה הזאת:³⁰

כשאומרים בקדושה הראשונה כדבר האמור בשירי עוזך אין לומר הָאָמֹר
אלא הָאָמֹר בקמ"ץ כמו 'האחוז אחד מן החמשים', ואשר כתוב 'האמור
בית יעקב' בתמיה הוא.

- 24 כ"י הספרייה הבריטית Add. 27556 (הספרייה הלאומית MSS-D 7179, F 6091), דף 58v (ציון אצל רייף [רש"ס, עמ' 279, הערה 685] במספרו הישן: 653).
- 25 ראו רייף, שם.
- 26 ראו הערת ס"ן, סידור רש"ס, עמ' צו, ד"ה 'האמור'.
- 27 ראו רייף, רש"ס, הערה 685, והערת ס"ן, שם, עמ' צו, ד"ה 'האמור'.
- 28 הכוונה לכרך א' של המחזור, וכך בו, למשל, הָאָמֹר (אחרי הסילוק לפרשת שקלים; המילה עומדת בסוף השורה והיא מקוצרת לשם יישור השורות); הָאָמֹר (אחרי היוצר לפרשת זכור; הָאָמֹר (אחרי היוצר לפרשת החודש, וכדרכו של נקדן מחזור וורמייזא הנהוג דרך קבע בחילופי קמץ-פתח), ועוד.
- 29 סידור מנהג אשכנז, בן המאה השלוש עשרה, הספרייה הלאומית של אוסטריה, וינה Cod. hebr. (הספרייה הלאומית MSS-D 3152, F 1352), דף 22.
- 30 מובא כאן על פי מהדורת מרגליות, עמ' תעב, סימן תתה (הציטוט בסידור רש"ס שונה בפרטים אחדים, חסרי חשיבות). יצוין שכדברי ספר חסידים פסק ר' אברהם גומבינר, בעל מגן אברהם על אורח חיים, סימן קכה ס"ק א, שכתב בקיצור: 'בשבת אומרים כדבר האמור בקמץ (ספר חסידים תתה)', וראו הערת מרגליות על אתר. ואכן זו דרכו של בעל מגן אברהם להעיר על דיוקי הגייה בלשון התפילה והברכות ממה שנמצא אצל בעלי הלכה ומנהג שקדמוהו, וראו למשל כהן, בימים ההם, עמ' 445-446.

נקט בעל ספר חסידים בעניין זה את שיטת רש"י בפירושו לפתוב במיכה, וכפי שציין רש"ס. כיוצא בזה כתב תלמידו של ר' יהודה החסיד, ר' אברהם בן עזריאל, בן המאה השלוש עשרה, בחיבורו ערוגת הבושם:³¹

גם כדבר האמור אין לומר [ו] ולא כדברי ר' אלעזר [ז"ל שאמ' שיש לומר] כדבר האמור לפי שנמצא במיכה האמור בית יעקב הקצר רוח ה', כי שם פיר' [ושון] בענין אחר.³²

ר' אלעזר הנזכר כאן בדבריו של ר' אברהם בן עזריאל הוא ככל הנראה ר' אלעזר מגרמייזא (וורמס), בעל הרוקח, שבפירושי התפילה שלו לא דחה את קריאת האמור בסגול, אם כי לא הכריע בין שתי הקריאות: 'כדבר האמור – ויש אומ' האמור'.³³ שאלת הגייתה של האמור עולה גם מסידור מהרש"ל, הוא סידורו של ר' שלמה לוריא, בן המאה החמש עשרה, מגדולי מפרשי התלמוד, שרש"ס הרבה להביא מסידורו. כאן הוא מביא ממנו בסוף דבריו וכמעין ראייה ניצחת: 'ועוד מצאתי שיש לומר האמור בסגול כ"ה בתרי עשר האמור בית יעקב בסגול מהר"ח ז"ל'.³⁴

בין כך ובין כך, כל דיונים של העוסקים בשאלת הגייתה של מילה זו בתפילה עדיין סובב והולך סביב ביאורה של מילת האמור שכאותר כתוב במיכה. שיטתו של רש"ס לא נתקבלה על דעתם של המדקדקים מהדירי הסידור האשכנזי שבאו אחריו. יצוין לעניין זה בראש ובראשונה סידורם של ר' עזריאל ובנו ר' אליה מווילנא, שבראשית המאה השמונה עשרה הדפיסו 'סדר תפילה עם דקדוק המילים' וכו', שבהקדמתו הם מודיעים שהוא עשוי על יסוד סידורו של רש"ס.³⁵ סידור זה נדפס בשתי מהדורות נוספות שבהן לא נמנעו המהדירים מלתקן ממהדורה למהדורה מה שנראה להם לנכון לתקנו. והנה, לעניין זה לא קיבלו ר' עזריאל ור' אליה את דעת רש"ס ולא הדפיסו בסידורם האמור כי אם האמור, ואף עברו בשתיקה על כל

31 א"א אורבך (מהדיר), ספר ערוגת הבושם [...] חברו רבינו אברהם ב"ר עזריאל, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג, ב, עמ' 35.

32 כלומר, פירושו לשון שאלה, וכביאורו של רש"י.

33 מ' הרש"ל וי"א הרש"ל (מהדירים), פירושי סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנ"ב, ב, עמ' תקמא, וראו הערה 138 שם.

34 סידור מהרש"ל אבד ולא הגיע אלינו. רש"ס הביא ממנו בסידורו כ-470 הערות בעניין לשון התפילה ונוסחה וקיים לו בזה שם ושאר. וראו S. Reif, 'Some Observations on Solomon Luria's Prayer Book', J. Sacks (ed.), *Tradition and Transition*, London 1986, pp. 245–257. לא נתברר מי הוא מהר"ח שהדברים מובאים בשמו. ס"ך, סידור רש"ס, עמ' צו, ד"ה 'מהר"ח', שיער שאולי צ"ל 'מהרוקח', שכאמור לא דחה את קריאת האמור בסגול.

35 ראו ריף, רש"ס, עמ' 56; כהן, דקדוקי, עמ' 259.

העניין כולו ולא העירו עליו בהערותיהם מאומה – כך במהדורה הראשונה וכך בשתי המהדורות הבאות אחריה.³⁶ סידורם זה של ר' עזריאל ור' אליה שימש יסוד לסידורים מדוקדקים אחרים, ואף עורר פולמוס שתחילתו בהשגותיו של ר' זלמן הענא עליו,³⁷ והמשכו בדין ודברים נרחב שהדמויות העיקריות בו אחרי הענא הן יצחק סטנוב, בעל אגרת בית תפלה, סדר ויעתר יצחק וסידור תפילה הנושא שם זה, ור' יעקב עמדין (יעב"ץ), המשיג הגדול על הענא ומהדיר הסידור עמודי שמים ושערי שמים (הידוע בפשטות בשמו: סידור ר' יעקב עמדין). והנה בעניין הנדון כאן נתהוותה תמימות דעים שקיימה פה אחד את הקריאה הָאָמוֹר. כך הוא בסידוריהם של כל מהירי הסידור הנזכרים כאן,³⁸ וכך הוא גם בסידורים המוהדרים של הדרות שלאחריהם, בני המאה התשע עשרה, כסידור תפלה זכה ליהודה ליב בן זאב,³⁹ העשוי על פי ויעתר יצחק לסטנוב, ובייחוד בסדר עבודת ישראל לר' יצחק זליגמן בער, שהוא סוף דבר במלאכת ההדרת הסידור האשכנזי. כל בעלי הסידורים האלה אף לא העירו דבר בשאלת ניקודה של מילה זו, פרט לבער שהעיר עליה בקצרה ובנחץ:⁴⁰

הָאָמוֹר ה"ה"א בקמץ דוגמת הָאָחוֹז (במדבר ל"א ט"ז) והאומר הָאָמוֹר בסגול טועה כי זה הוא לשון תימה כמו האמור בית יעקב (מיכה ב' ז'), וכמו שהעיר כבר בעל ס' חסידים סימן תת"ה.

ועם זאת, יש לציין שבמחזורי המדוקדקים של ר' וולף היידנהיים שיצאו לאור החל משנת תק"ס (1800) במהדורות רבות, והיו שם דבר בשדה ההדרת סידור התפילה, נמצא שבמהדורתו הראשונה נדפס הָאָמוֹר בסגול, כך הוא למשל במחזור לראש השנה ובמחזור לסוכות (שניהם כמנהג פולין).⁴¹ במהדורות מאוחרות יותר, הן שיצאו לאור בחיי היידנהיים הן שנדפסו לאחר מותו, כבר נדפס הָאָמוֹר.

36 סידור ר"ע ור"א, מהדורה ראשונה, מא ע"א; מהדורה שנייה, מח ע"א; מהדורה שלישית, סב ע"ב.

37 כבר בחיבורו המוקדם, בנין שלמה, אך במיוחד בחיבורו שערי תפלה, שיוחד כולו להשגות על סידור ר"ע ור"א.

38 הענא, בית תפלה, לט ע"א; סידור ויעתר יצחק, עא ע"ב; סידור ר' יעקב עמדין (עמודי שמים), עמ' שסו.

39 תפלה זכה, כוללת התפלות מכל השנה [...] על ידי יהודה ליב בן זאב ז"ל, וינה 1816, צא ע"ב.

40 בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 218.

41 היידנהיים, ר"ה, שחרית ליום ראשון, מו ע"א, שחרית ליום שני, נב ע"א; מחזור מנהג פולין ליום ראשון ושני של סכות עם סדר ההושענות [...] ברפוס ובהוצאת המשותפים וואלף היידנהיים וברוך בשוויץ, רדלהיים תק"ס, כח ע"ב.

בסידורי הדורות האחרונים נתקבע הניקוד הָאָמור, וכך הוא בעשרות סידורים ומחזורים שבאו לידי, בין ששם מהדירים נקרא עליהם בין שאינו נקרא עליהם. ואם ימצא עדיין סידור או מחזור בן הזמן האחרון שנדפס בו הָאָמור הרי הוא בכחינת יוצא מן הכלל.⁴²

ועתה יש לומר דבר על טיבו של הדיון בעניין זה בקרב כל המתדיינים בו, שכולם, ראשונים ואחרונים, נתלו בדבריהם במילה האחת הנמצאת במקרא – הָאָמור שבמיכה,⁴³ וכל מחלוקתם בזה אינה אלא בפירושה של הה"א במילה הזאת – אם היא ה"א הידיעה או ה"א השאלה – שאלה שנחלקו בה, כאמור, מפרשי המקרא הגדולים, רש"י מזה ורד"ק מזה. בנקיטת גישה זו מצטרפת מילה זו למילים אחרות בלשון התפילה והברכות שמדקדקי לשון התפילה ראו לקבוע את ניקודן, וממילא את הגייתן הנדרשת, לא על יסוד הכלל המיוסד על הרוב, כי אם על יסוד צורתה של המילה הנדונה בהיקרות אחת ויחידה במקרא. כך קבעו כמה ממדקדקי התפילה האשכנזים, ורש"ס בראשם, את צורתה של המילה שאתה בתפילה ובברכת המזון כהופעתה היחידה במקרא: 'שָׁאֲתָה מדבר עמי' (שופטים ו, יז), ומכוחם הפך ניקוד זה – שָׁאֲתָה – לניקוד הפשוט בסידורי אשכנז;⁴⁴ כך תבעו מי שתבעו לנקד ולהגות בברכת התפילין 'לְהַנִּיחַ (ולא לְהַנִּיחַ) תפילין' – על פי הופעתה היחידה של מילה זו במקרא: 'לְהַנִּיחַ ברכה אל בִּיתְךָ' (יחזקאל מד, ל),⁴⁵ וכך אף נקד בחלק ממחזורי אשכנז בתפילות ראש השנה ויום הכיפורים: 'וכל הרשעה כעשן תִּכְלָה' על פי הצורה האחת הזרה תִּכְלָה שבפסוק 'כד הקמח לא תִּכְלָה' (מלכים א' יז, יד).⁴⁶

42 ואכן כך הוא, הָאָמור, במחזור ערך התפלות (*Erech Hatephiloth*) לימים נוראים, ראש השנה, עם תרגום לצרפתית (מאת E. Durlacher), תל אביב 1966, שחרית ליום ראשון, עמ' 170; שחרית ליום שני, עמ' 160.

43 והראיה שנתלו אך במילה האחת הזאת שבמקרא, שלא הרחיבו ולא תבעו גם את הגיית כאמור שבפתיחת הקדושה ובמקומות רבים אחרים בתפילה, על דרך הָאָמור, וכדין בכ"ל שה"א הידיעה מובלעת בהן, אלא השאירו את הכ"ף בקמץ, וכפי שהעיר אל נכון סץ, סידור רש"ס, עמ' צז, ד"ה 'דף י"ו'.

44 ראו ח"א כהן, 'קביעות תקן בלשון – חדשים גם ישנים', מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן, ירושלים תשס"ט, עמ' 33–54 (בעמ' 34–39).

45 אך ראו בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 56–57, שקבע 'לְהַנִּיחַ'. ומובן שבהגייה האשכנזית, המבחינה בין קמץ לפתח, אין זו שאלת ניקוד בלבד כי אם שאלת הגייה. בשאלה זו עסקו רבים וראו מ"מ 'מ' מ'דן, "להנחה תפילין", לשוננו לעם יח (תשכ"ז), ד-ה, עמ' 139–141.

46 כך הוא בסידורו של היידנהיים, שפה ברורה, ובמחזוריו. וראו השגת בער עליו (סדר עבודת ישראל, עמ' 346), ואולם ראוי לציין שבמהדורה הראשונה של מחזורי היידנהיים (תק"ס) נקד תִּכְלָה. ראו למשל היידנהיים, ר"ה, מעריב ליל ראשון, ד ע"ב ובשאר מקומות במחזור. וראו הבריר אצל א' קמינצקי, 'סדר עבודת ישראל' – שיטתו הדקדוקית של יצחק זליגמן

סיכומו של דבר: קריאת כדבר הָאָמוֹר הנשמעת הרבה בפייהם של מתפללים לימינו, יסודותיה במסורת קריאה שימיה מאות בשנים והיא מתגלגלת והולכת עד לימינו. עדויות לקריאה זו באות בדבריהם של מחברי ספרי הלכה ומנהג החל מן המאה השלוש עשרה, בין שהם מקיימים הגייה זו בין שהם דוחים אותה. הכול נתלו בזה במילת הָאָמוֹר שבמקרא (מיכה ב, ז) והכריעו בה על פי שנראה להם בפירוש הה"א שבראשה, אם כה"א השאלה אם כה"א הידיעה – שאלה שנדרשו לה גדולי מפרשי המקרא וגדולי מדקדקי ימי הביניים שמראשית תולדותיו של הדקדוק העברי. רמיזות לדרך הגייה זו, ולא דווקא בתפילה, מגיעות אלינו גם מכיוון אחר – מניקודן של מעט מילים כדוגמתה בכתבי יד אחדים של המשנה,⁴⁷ אך נראה שמה שהולך את ניקוד הָאָמוֹר אל הקדושה שבסידור התפילה הוא מסורת ההגייה ארוכת השנים של מילה זו, שאף זכתה להצדקה מצד הדקדוק, וכפי שקבע ונימק ר' שבתי סופר בסידורו תוך הישענות על המקרא. ואף על פי שרוב בעלי סידורי התפילה המדוקדקים שבאו אחריה לא קיבלו בזה את דבריו, וניקוד זה כמעט שלא נתקיים בסידורים הנרפסים, הנה ההגייה אינה משגיחה בניקוד ומקיימת את הָאָמוֹר לא מעט. אכן זה כוחה של מסורת.⁴⁸

בער בההדרת הסידור, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשע"ח, עמ' 244-245. יצוין עוד שניקוד תפילה התקיים בחלק ממחזורי אשכנז עד קרוב לימינו.

47 ראו דברי בראש המובאים לעיל (ליד הערה 4).

48 אשר לבני דורנו דוברי עברית ישראלית, אפשר שיש כאן גם מעשה של תיקון יתר המבקש לנקוט, ובדרך של הידור, צורה דקדוקית תקינה לכאורה. דומה הדבר להגיית הָאָחוֹז הנשמעת לא אחת בשידורי הרדיו והטלוויזיה מפי קרייני חדשות וכתבים לענייני כלכלה בדיווחיהם על תנודות בשערי המטבע – 'שתי עשירות הָאָחוֹז' וכדומה.

רשימת הקיצורים

בער, סדר עבודת ישראל = סדר עבודת ישראל [...] מחובר ומסודר [...] על ידי יצחק בן אריה יוסף דב המכונה זליגמן בער, רדלהיים תרכ"ח (ד"צ תל אביב תשי"ז)
היידנהיים, ר"ה = ספר קרובות הוא מחזור ראש השנה מנהג פולין [...] מאתי וואלף [...] היידנהיים, רדלהיים תק"ס

הענא, בית תפלה = [סידור] בית תפלה, [ניקד והעיר] שלמה הכהן הנקרא זלמן הענא [...], יסנין תפ"ה הרקמה = מ' וילנסקי (מהדיר), ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון, מהדורה שנייה, ירושלים תשכ"ד

כהן, בימים ההם = ח"א כהן, "בימים ההם בזמן הזה" – על החיבור ועל היידוע, דיני ישראל כו-כז (תשס"ט-תש"ע), עמ' 445-462

כהן, דקדוקי = ח"א כהן, 'דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות העולות מהן, לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257-283

מאזני לשון הקדש = ראו ספר מאזנים

A. Sáenz-Badillios (ed.), *Menahem Ben Saruq Mahberet*, מהדורת בדיליוס = Granada 1986

מחברת מנחם, מהדורת פיליפוסקי = צ' פיליפוסקי (מהדיר), מחברת מנחם, לונדון ואדינבורו תרי"ד

מכלול = ספר מכלול לר' דוד קמחי, מהדורת י' ריטנברג, ליק תרכ"ב (ד"צ ירושלים תשכ"ו)
סידור ר"ע ור"א = סדר תפלה מראשית השנה ועד אחרית השנה, יצא לאור ע"י [...] מוה"ר עזריאל [...] ובנו מוה"ר אלי', פרנקפורט דמיין תס"ד; מהדורה שנייה (בשם דרך שיח השדה): ברלין תע"ג; מהדורה שלישית: ווילמרשארף תע"ח (ועתה במהדורת תצלום עם תוספות ונספחים מידי י' סין, טורנטו תשס"ז)

סידור רש"ס = י' סין (ואחרים; מהדירים), סדור [...] מה"ר שבתי סופר, א-ג, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב ספר חסידים, מהדורת מרגליות = ר' מרגליות (מהדיר), ספר חסידים שחיבר רבינו יהודה החסיד, מהדורה חדשה, ירושלים תשי"ז

ספר מאזנים, מהדורת היידנהיים = מאזני לשון הקדש להחכם הגדול ר' אברהם בן מאיר הספרדי המכונה בן עזרא [מהדורת וואלף היידנהיים], אופיבאך תקנ"א

ספר מאזנים, מהדורת פטון-ברדיליוס = *Abraham Ibn 'Ezra, Sefer Moznayim*, Edición = crítica del texto hebreo y versión castellana de Lorenzo Jiméntz Patón, Revisada, completada y reelaborada por Ángel Sáenz-Badillos, Córdoba 2002

S. C. Reif, *Sabbethai Sofer and His Prayer Book*, Cambridge 1979 = רש"ס